

भावसन्धिका आलोकमा उर्वशी

डा. बच्चुराम भट्टराई

नेपाली विभाग, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, त्रिवि, नेपाल

Email : bachchu.bhattarai1@gmail.com

सार

सिद्धिचरण श्रेष्ठ (१९६९-२०४९) द्वारा महाभारतकालीन पौराणिक प्रसङ्गलाई आधार बनाई रचिएको उर्वशी भोगको मोह त्यागेर इन्द्रियनिग्रह गरी निरन्तर कर्ममार्गमा लाग्दा अवश्य लक्ष्यप्राप्ति हुन्छ भन्ने सारगर्भित खण्डकाव्य हो। पाण्डवहरूको वनवासका सन्दर्भमा अर्जुनले इन्द्रको आग्रहमा दानवहरूको आक्रमणबाट स्वर्गलोकलाई मुक्त गराएको र अप्सरा उर्वशी वीर अर्जुनप्रति आकृष्ट भएर भोगेच्छाका लागि आग्रह गर्दा अर्जुनद्वारा अस्वीकार भएपश्चात् क्रोधवश उर्वशीले श्राप प्रदान गरेपछि स्वयं कविद्वारा सानासाना अप्राप्तिसँगै हताश नभई कर्ममार्गमा लाग्न गरिएको आग्रहलाई केन्द्रीय कथ्य बनाउनु यस काव्यको अभीष्ट हो। प्रस्तुत प्राज्ञिक लेख उर्वशी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त स्थायीभावहरूको स्थितिको निरूपणमा आधारित छ। यसमा उर्वशी खण्डकाव्यलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा र पूर्वीय काव्यशास्त्रमा विवेचित सन्धि नियमलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिएको छ। सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ। यस लेखमा विषयको विवेचनाका निम्ति पूर्वीय सन्धि नियमलाई आधार बनाई पाठविश्लेषण गरिएकाले निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। प्रस्तुत काव्य उर्वशी र अर्जुनबिच जीवनका लागि भोग वा संयम के अभीष्ट हो भन्ने विषयमा आधारित छ। यहाँ नायिकाका भोगेच्छा एवं यौनेच्छा तृप्तिका निम्ति नायकसामु आग्रह हुँदा नायकद्वारा अस्वीकार भएपछि क्रोधले आकुल नायिका नायकलाई नपुंसक हुने श्राप दिएर बाहिरिएपछि कविद्वारा उपदेश दिएको प्रसङ्गमा कथावस्तु टुङ्गिएको छ। काव्यका विभिन्न घटना तथा प्रसङ्गमा घनीभूत रूपमा बाह्य एवं आन्तरिक द्वन्द्व सिर्जना हुँदा रति, क्रोध तथा शम स्थायीभाव जागृत भएका छन्। काव्यको आरम्भदेखि नै जागृत-उद्दीपित रतिभाव नायिकाको भोगेच्छासम्बन्धी प्रस्तावलाई नायकद्वारा अस्वीकार गरेपछि उर्वशीमा अप्रत्याशित उद्बुद्ध क्रोधभावतिर मोडिएर सन्धिको अवस्था सिर्जना भएको छ। क्रोधले आकुल नायिका नायकको शयनकक्षबाट बाहिरिएपछि उनलाई कविले सान्त्वना प्रदान गरेका छन्। कविद्वारा भगवद्गीताबाट अनुप्राणित निष्काम कर्ममार्गमा निरन्तर लागि रहँदा महान्भन्दा महान् लक्ष्यप्राप्ति हुने भएकाले एउटा लक्ष्य पूरा नहुँदा हताश हुनु हुँदैन भन्ने सन्देश प्रदान गर्दा शम स्थायीभाव जागृत भएको देखिन्छ। अन्त्यमा रति र क्रोध दुवै भाव शम स्थायीभावमा सन्धि भएको पाइन्छ। प्रस्तुत काव्यका घटना तथा प्रसङ्गका आधारमा अध्ययन गर्दा यसमा प्रयुक्त स्थायीभावहरूमध्ये कुनै पनि भाव रसको अभिव्यक्ति तहमा पुगेका देखिँदैनन्। यी भाव भावकै अवस्थामा सीमित रहेर भावसन्धिको तहमा चमत्कृत भई स्थापित भएको पाइन्छ। अतः रति, क्रोध तथा शम स्थायीभावका सन्धिका कारण प्रस्तुत कृति भावसन्धिका आलेकमा उत्कृष्ट रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

मुख्य शब्दावली : अभिव्यक्ति, कर्मयोग, प्रत्याशा, भावसन्धि, भोगानन्द, संयम, स्थायी भाव।

विषयपरिचय

सिद्धिचरण श्रेष्ठ (१९६९-२०४९) को *उर्वशी* २०१७ सालमा प्रकाशित महत्त्वपूर्ण खण्डकाव्य हो । यसको भूमिकामा उल्लेख गरिएअनुसार यसको रचना कारावासमा रहेका बेला वि.सं. १९९७ सालतिरै गरिएको हो भने २०१७ सालमा 'उपसंहार' भागका साथै 'भूमिका' पनि लेखी यसलाई सार्वजनिक प्रकाशनमा ल्याइएको हो । यसको कथावस्तु महाभारतको वनपर्वबाट लिइएको छ । काव्यको कथावस्तु स्वर्गका देवगणले आफ्ना शत्रु दैत्यहरूबाट सुरक्षित हुनका लागि धर्तीका वीर अर्जुनसँग सहयोग माग्छन् र देवताहरूको रक्षार्थ अर्जुन स्वर्गमा पुगी दानवहरूलाई परास्त गर्छन् । यही खुसीयालीमा आयोजित उत्सव र नृत्यका क्रममा उपस्थित वीर अर्जुनलाई देखेर उर्वशी अत्यन्त आकर्षित हुँदै यौनेच्छा प्रकट गर्छिन् । काव्यमा अर्जुनले उर्वशीको यौनेच्छासम्बन्धी प्रस्ताव अस्वीकार गरेपछि उनी क्रोधले उद्वृण्ड हुँदै अर्जुनलाई श्राप दिएको अवस्थासम्मका काव्यका मूल घटना घटित छन् । यसका साथै उपसंहार खण्डमा काव्यकार सिद्धिचरणले अप्सरा उर्वशीप्रति सहानुभूति प्रकट गर्दासम्मका घटना तथा प्रसङ्गरूमा शम स्थायीभावका साथै विभिन्न द्वन्द्वको अवस्था सिर्जना गरिएका छन् । यिनै प्रसङ्गरूमा विभिन्न भावहरूको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । नायक-नायिकाका बिचमा त्याग र भोगका विषयमा विभिन्न द्वन्द्वको अवस्था सिर्जना हुँदा उनीहरूका अभिव्यक्तिमा विभिन्न स्थायीभावको जागृति भएको पाइन्छ । यसमा मानवजीवनको मुख्य लक्ष्य भोग वा त्याग के हो भन्ने विषयलाई विषम मात्रिक छन्दका सुन्दर पङ्क्तिद्वारा विस्तार गरिएको छ । यसको आख्यान ८५८, उपसंहार खण्ड ६४ र प्रस्तावना खण्ड ४८ गरी जम्मा ९७० पङ्क्तिमा फैलिएको छ । काव्यका नायक अर्जुन र नायिका उर्वशीका क्रियाकलापबाट आन्तरिक तथा बाह्य द्वन्द्व घनीभूत रूपमा प्रस्तुत हुँदा रति, क्रोध एवं शम स्थायीभावको जागृति भएको पाइन्छ । यसमा विभिन्न भावको उद्दीप्तिका लागि उचित परिवेशको निर्माण गरिएको पाइन्छ । काव्यकी नायिका उर्वशीको चरित्रबाट रति स्थायीभाव निरन्तर रूपमा उद्बुद्ध भएको छ । यसै गरी नायकले आफूलाई अस्वीकार गरेको प्रसङ्गमा क्रोध स्थायीभाव उद्दीप्त हुँदा श्राप दिनेसम्मको घटना सिर्जना भएको देखिन्छ । काव्यमा नायक भोगभन्दा त्याग, कामशक्तिभन्दा संयमशक्तिको पक्षमा दृढ भई व्यक्त कथनमा शम स्थायीभाव निरन्तर रूपमा उद्बुद्ध-उद्दीप्त भइरहन्छ । काव्यको उपसंहार शीर्षकको कविकथनमा पनि शान्तरसको स्थायीभाव शम व्याप्त रहेको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा *उर्वशी* खण्डकाव्यमा प्रयुक्त भावहरूको विश्लेषण गर्नु यस लेखको अभीष्ट रहेको छ ।

यस आलेखमा पूर्वीय काव्यशास्त्री भरतमुनिको रससूत्रमा वर्णित रससामग्री र काव्यको मुख्य विषयवस्तुको संयोजन गरेर कृतिमा प्रयुक्त भावहरूको निरूपण गरिएको छ । मूल रूपमा *उर्वशी* खण्डकाव्यमा भावको संयोजन र अभिव्यक्तिका साथै प्रयोग कसरी भएको छ भन्ने जिज्ञासा नै मुख्य समस्या हो । पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा आधारित प्रस्तुत काव्यका सम्बन्धमा भएका पूर्वकार्यको अध्ययन गर्दा केशवप्रसाद उपाध्यायले यस काव्यमा उर्वशीको अर्जुनसँगको प्रणयकथा वस्तुतः काम र संयमको द्वन्द्वको कथा हो तर यस द्वन्द्वलाई काव्यकारले भोग र त्यागको द्वन्द्व भन्न खोजेको विचार व्यक्त गरेका छन् (उपाध्याय, २०६२, पृ. ७०) । उनले द्वन्द्वको चर्चा गरे पनि रसका सम्बन्धमा कतै उल्लेख गरेको पाइँदैन । यसै गरी महादेव अवस्थीले भावविधानका दृष्टिले *उर्वशी* खण्डकाव्यलाई हेर्दा यो भावसन्धिको स्थितिलाई

भल्काउने एक उत्कृष्ट रचनाका रूपमा स्थापित भएको उल्लेख गरेका छन् (अवस्थी, २०६४, पृ. १९३) । यसमा उनले भावसन्धिको स्थितिको सामान्य चर्चा गरे पनि रसमै केन्द्रित भई कृतिको विश्लेषण गरेको पाइँदैन । पूर्वीय साहित्यसिद्धान्तमा आधारित प्रस्तुत काव्यको अवलोकन गर्दा रसवादका आधारमा समष्टिगत अध्ययन एवं विश्लेषणको अन्तराल देखिन्छ । यही अन्तराल देखिनु नै प्रस्तुत लेखको समस्या रहेको छ । यस लेखको मुख्य उद्देश्य स्थायीभावको अभिव्यक्तिका दृष्टिले उर्वशी खण्डकाव्यको विश्लेषण गरी समस्याको समग्र उत्तर पहिल्याउनु हो । यस सीमित लेखमा रससिद्धान्तका अन्य पक्ष र खण्डकाव्यका अन्य तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गर्न सम्भव नभएकाले रससिद्धान्तसम्बन्धी असीमित पक्षलाई यसमा समेटिएको छैन । यसै गरी काव्यको विषयवस्तुबाहेकका अन्य तत्त्वलाई पनि विस्तारमा समेट्न सम्भव नभएकाले तिनलाई अनुच्छेदगत सामान्य चर्चामा सीमित गरिएको छ । यसमा समस्याकथन र उद्देश्यलाई छुट्टै शीर्षक नदिई विषयपरिचयमै समेटिएको छ । प्रस्तुत लेख मूलतः काव्यको विषयवस्तुलाई नै आधार मानेर रसतत्त्वका दृष्टिले काव्यमा प्रयुक्त भावहरूको विश्लेषणमा केन्द्रित छ ।

अध्ययनविधि

भावसन्धिका आलोकमा उर्वशी शीर्षकीय प्रस्तुत प्राज्ञिक लेखमा मूलतः भावहरूको संयोजन र अभिव्यक्ति कसरी भएको छ भन्ने जिज्ञासा नै मुख्य समस्या हो । यस लेखको समस्यासँग सम्बद्ध उद्देश्य प्राप्तिका लागि निम्नलिखित विधिको अवलम्बन गरिएको छ-

उर्वशी खण्डकाव्यलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा प्रयोग गर्दै द्वितीयक स्रोतका रूपमा रससिद्धान्तसम्बद्ध सामग्रीहरू तथा यससँग सम्बद्ध विभिन्न विद्वान्का विश्लेषित ग्रन्थ एवं अनुसन्धानमूलक लेखहरू प्रयुक्त छन् । अध्ययनमा आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । यसमा मुख्यतः निगमनात्मक विधिको अवलम्बन गर्दै गुणात्मक पक्षलाई महत्त्व दिइएको छ । विषयवस्तुको विवेचनामा विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरी यसमा प्रयुक्त भावका आधारमा कृतिको अध्ययन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

भरतमुनिले नाट्यशास्त्रको चर्चाका क्रममा रससिद्धान्तको विवेचना गरेका छन् । पूर्वीय साहित्यशास्त्रका विभिन्न वाद तथा सिद्धान्तमध्ये रसलाई प्रमुख मानिँदै आएको पाइन्छ । रसका सम्बन्धमा आचार्य बलदेव उपाध्यायले आनन्द सच्चिदानन्द भगवान्को विशुद्ध रूप हो । तसर्थ संस्कृत काव्यको आत्मा रस हो । रसको उन्मीलन श्रोता तथा पाठकको हृदयमा आनन्दको उन्मेष नै काव्यको अन्तिम लक्ष्य हो भन्ने उल्लेख गरेका छन् (उपाध्याय, सन् २००१, पृ. ३) । यो साहित्य र मानवहृदयबिच निकटको सम्बन्ध स्थापित गरिदिने तत्त्व हो । आनन्दको पर्यायका रूपमा रसलाई लिने गरिएकाले यसको विशेष सम्बन्ध साहित्यशास्त्रसँग रहेको पाइन्छ । प्रस्तुत प्राज्ञिक लेखमा रससामग्रीमध्येको प्रमुख स्थायीभावको स्थितिको विश्लेषण गरिएको छ । भाव शब्दको व्यापक अर्थ छ । सम्पूर्ण रससामग्री र रसलाई समेत भावले समेट्छ । भरतमुनिले 'भावो मनसो विकारः' अर्थात् मनको विकारलाई भाव भनेका छन् (सहाय, सन् १९७३, पृ. ८६७) । यसरी जसले भावना गर्छ वा भावित गराउँछ, त्यो भाव हो । भावलाई सङ्कुचित र

व्यापक दुवै अर्थमा चिनाइएको पाइन्छ। सङ्कुचित अर्थमा भाव भनेको अपूर्ण वा अपुष्ट रसको बोधक हो भने व्यापक अर्थमा मनको विकार हो। रसको भावन गराउने रससामग्री र रस भावमै समाविष्ट हुन्छन्। भाव परिपक्व अवस्थामा पुग्दा रस हुन्छ भने विशेष अर्थमा यो अपूर्ण रसको बोधक पनि हुन्छ। विश्वनाथले प्रधान रूपबाट प्रतीयमान निर्वेदादि सञ्चारी तथा देवता, गुरु आदिका विषयमा अनुराग एवं सामग्रीको अभावमा रसरूप प्राप्त गर्न नसकेको उद्बुद्ध मात्र रति, हास आदि स्थायीभाव नै भाव हुन् भनेका छन् (विश्वनाथ, सन् २०१३, पृ. २६०)। *नाट्यशास्त्र*का व्याख्याता अभिनव गुप्तले भाव शब्दबाट चित्तवृत्तिविशेषको विवक्षा (मूल आशय) हुन्छ भनेका छन् (अभिनवगुप्त, २०५२, पृ. २३९)।

भाव र रसको अभिन्न सम्बन्ध हुन्छ। विश्वनाथले रस, भाव, रसाभास, भावाभास, भावशान्ति, भावोदय, भावसन्धि, भावशबलता सबैलाई दृश्य र श्रव्यकाव्यमा आस्वाद उत्पन्न गर्ने भएकाले रसपदबाट व्यवहार गरिन्छ भनेका छन् (विश्वनाथ, सन् २०१३, पृ. २५९)। विश्वनाथले एकै पटक समान चमत्कारपूर्ण दुई भावको सन्धि भावसन्धि हो। यसमा दुवै भाव चमत्कारपूर्ण हुनुपर्दछ। विरोधी वा अविरोधी दुवै प्रकारका भावको चमत्कार भयो भने पनि भावसन्धि हुन्छ। भावसन्धि बराबर प्राधान्य भएका दुई भावको योग हो भनेका छन् (विश्वनाथ, सन् २०१३, पृ. २६७)। यस सन्दर्भमा 'उर्वशी' खण्डकाव्यमा भावहरूको प्रयोग के कस्तो रहेको छ त्यसको निरूपण गर्न यही सैद्धान्तिक पर्याधारमा रही विश्लेषण गरिएको छ। यहाँ बहुमान्य नौओटा भावमध्ये प्रस्तुत काव्यमा प्रयुक्त रति, रौद्र एवं शमको सङ्क्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिएको छ।

(क) रति स्थायीभाव

रति/प्रीति शृङ्गाररसको स्थायीभाव हो। भरतले रति संयोग (सम्भोग) र विप्रलम्भ (वियोग) गरी दुई प्रकारका हुन्छन् भनेका छन् (भरत, २०६७, पृ. ३८०)। प्रस्तुत खण्डकाव्यमा दुवै प्रकारका रतिको प्रयोग भएको पाइन्छ।

(ख) क्रोध स्थायीभाव

क्रोध रौद्र रसको स्थायीभाव हो। भरतले स्त्रीहरूको बेइज्जत, गाली, विवाद, कलह, प्रतिकूलता आदि विभावद्वारा क्रोध स्थायीभाव उत्पन्न हुने उल्लेख गरेका छन् (भरत, २०६७, पृ. ३८४)। यस काव्यमा क्रोध स्थायीभाव पनि प्रयुक्त छ।

(ग) शम स्थायीभाव

शम (निर्वेद) शान्त रसको स्थायीभाव हो। यसका सम्बन्धमा विश्वनाथले अभिलाषारहित दशाबाट उत्पन्न हृदयको अन्तर्मुखतालाई शम भनिन्छ भन्ने उल्लेख गरेका छन् (विश्वनाथ, सन् २०१३, पृ. २२८)। प्रस्तुत काव्यको अन्त्यमा यसको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ।

उर्वशीमा प्रयुक्त भावसन्धिको स्थिति

उर्वशी खण्डकाव्यको कथावस्तु महाभारतको वन पर्वका विभिन्न प्रसङ्गमध्ये एक महत्त्वपूर्ण प्रसङ्गमा आधारित छ। पाण्डवहरूको वनवासकै अवस्थामा स्वर्गमा दानवहरूले आक्रमण गरी देवगणलाई दुःख दिँदा देवताहरूको आग्रहमा अर्जुनले युद्धमा दानवहरूलाई परास्त गर्छन् र देवगणलाई विजय दिलाउँछन्।

यस खुसियालीको वातावरणमा स्वर्गमा विजयोत्सवको आयोजना गरिन्छ। सो समारोहमा उर्वशी वीर अर्जुनप्रति अनुरक्त हुन्छन्। अर्जुनप्रति मोहित उर्वशी उत्सव समाप्त भएपछि राति अभिसारिकाका रूपमा सजिएर अर्धनग्न दिव्य अङ्गहरूको प्रदर्शन गर्दै उनको शयनकक्षमा पुगिन्छन्। अर्धनिद्रामा रहेका अर्जुन रातमा आफ्नो शयनकक्षमा उर्वशीले त्यस रूपमा आएर भोगानन्दका लागि आमन्त्रण गरेको देखे पनि आफ्नो लक्ष्यप्राप्तिप्रति दृढ एवं सजक हुन्छन्। उनी कामातुर उर्वशीलाई आमातुल्य मानेर सम्बोधन गर्दै उनको यौनेच्छपूर्तिसम्बन्धी प्रस्तावलाई अस्वीकार गर्छन्। अर्जुनले आफूलाई आमा भनेको र आफ्नो इच्छाको तिरस्कार गरेको सहन नसकेर अत्यन्त क्रुद्ध उर्वशी अर्जुनलाई नपुंसक हुने श्राप दिएर त्यहाँबाट निस्केपछि मूल कथावस्तु समाप्त भएको देखिन्छ। काव्यको अन्त्यमा थपिएको उपसंहार खण्डमा क्रोधले आकुल उर्वशीलाई कविले कर्तव्यपथमा लागि रहे आफ्नो उद्देश्य अवश्य पूरा हुने यथार्थको उपदेशमार्फत कर्मवादी चिन्तनको प्रयोग गरेको पाइन्छ। यी घटना एवं प्रसङ्गहरूमा नायक-नायिकामा त्याग र भोगका विषयमा सिर्जित बाह्य एवं आन्तरिक द्वन्द्वका क्रममा विभिन्न स्थायीभावको जागृति-उद्दीप्ति-उल्लसन भएको पाइन्छ। यी भावमध्ये प्रस्तुत काव्यमा रति, क्रोध र शम स्थायीभावको सन्धि भएको देखिन्छ।

उर्वशीको आरम्भ स्वर्गको नन्दनवनको वर्णनबाट गरिएको छ। यस क्रममा स्वर्गमा दैत्यहरूको आक्रमण र अर्जुनद्वारा दैत्यहरूमाथि विजय गरेको प्रसङ्गका साथै देवलोकमा शुभदिन ल्याइदिएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ। यही सन्दर्भमा स्वर्गमा खुसियालीका अवसरमा वीर अर्जुनको सम्मानमा आयोजित समारोहमा उर्वशी अर्जुनप्रति सम्मोहित भएको चित्रण गरिएको छ। उर्वशी कामविवृतल भएको अवस्थाको बयानमा रतिका साथै क्रोध र शम स्थायीभावको जागृतिका लागि अलौकिक परिवेशको निर्माण गरिएको छ। काव्यकी नायिका उर्वशीका कामोद्वेग, उनको रूप र सौन्दर्यबाट ठुलाठुला राजर्षि, महर्षिहरूसमेत बचन नसकेका घटना तथा प्रसङ्गहरूको स्मरण गर्दै अर्जुन पनि आफूबाट विमुख नहुने कल्पनामा डुब्छन्। सो समारोहमा अर्जुन पनि आफूप्रति सम्मोहित भएको भ्रम सिर्जना हुँदा आफ्ना कामेच्छा पूरा गर्ने सोचाइमा डुबेकी दिव्याङ्गना उर्वशीको वर्णन गरिएको छ। उर्वशीका अवचेतन मनबाट सिर्जित कथनबाट काव्यमा रति स्थायीभाव उद्बुद्ध भएको देखिन्छ। प्रस्तुत काव्यमा प्रयुक्त भावहरूलाई रति, क्रोध तथा शमभाव गरी छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गर्दै अन्त्यमा यिनै तीनओटा भावका बिच सन्धि भएको तथ्यको पुष्टि गरिएको छ।

(क) रति स्थायीभाव

प्रस्तुत काव्यको पहिलो सर्गमा अलौकिक परिवेशको वर्णनबाट आरम्भ गरिएको विषयको उठान र त्यसबाट शृङ्गार रसको स्थायीभाव रति/प्रीतिको जागृतिको पृष्ठभूमि निर्माण हुन पुगेको देखिन्छ। यहाँ नन्दनवनमा हुन लागेको अर्जुनको सम्मानका खातिर विजयोत्सवमा नृत्य गर्न खटिएकी उर्वशीका क्रियाकलापको चित्रण गरिएको छ। उनको रूप र यौवन एवं उनमा जागृत भोगेच्छा-यौनेच्छाबाट उत्पन्न दशाको बयान गरिएको छ। अर्जुन प्राप्तिका लागि उनी गम्भीर चिन्तनमा डुबेको प्रसङ्गको चित्रणमा रतिभाव उल्लसित भएको पाइन्छ। काव्यको पृष्ठभूमिका साथै पहिलो सर्गमा उर्वशीको रूप, सौन्दर्य एवं भोगेच्छासम्बन्धी अभिलाषाले रति स्थायीभावको उद्दीप्तिका निम्ति उद्दीपन विभावको काम यसरी गरेको पाइन्छ-

रङ्गीचङ्गी मयूर-पङ्खी
भाडहरू ती नाघी,
नन्दन-वनको बाटो काट्दै
उर्वशी हेर बढेकी । (१/१६)
त्यै शुभ शोभा झल्काएर
प्रति अङ्गविषे सल्ल
शोभिन् शोभिन् हेर उर्वशी
रूप छटाले झल्ल । (१/१७)

यसै गरी दोस्रो सर्गभरि नै रति स्थायीभावको उद्रेकको अवस्था देखिन्छ । उर्वशीको रूप र इतिहासको वर्णनमा व्यक्त कथनमा रतिराग यसरी व्यक्त भएको छ-

भो भो यसरी धेर नहेर
मनमा लाग्ला बल्सी
बिस्यौं कि कथा अधिका तिमिले
पुरूरवा र उर्वशी । (२/१९)

नायिका उर्वशीको रूप, सौन्दर्य एवं कामुक प्रदर्शनबाट इतिहासमा ठुलाठुला तपस्वीहरूको तप भङ्ग भएको प्रसङ्गमा रति स्थायीभावको जागृति भएको देखिन्छ । यसै गरी उनको शारीरिक सुन्दरताको बयानमा पनि रतिभाव यसरी उल्लसित भएको छ-

कति मुनि-मन गिरि ढलिसकेको
उनको नजर तराइ
कतिको हुर्मत लुटीसकेको
स्तनको पुष्ट उठाइ
'मै हुँ' भन्ने कति-कति नृपको
नीद र सपना च्याती
बेचैनी अनि छटपटि भर्न
सहज क्रियावान् छाती । (२/२०)

यसै गरी अर्जुनसँग आलिङ्गनका साथै चुम्बन गरी जीवन सार्थक पार्ने उर्वशीका भनाइमा पनि रतिभाव उद्रेकको अवस्थामा पुगेको पाइन्छ । अर्जुनको सम्मानका लागि आयोजित समारोहमा उर्वशीको गलामा शूल परेर गायनमा अवरुद्ध हुँदा झन्डै अर्जुनलाई अँगालो हालेको स्मरणमा पनि रतिभाव उद्बुद्ध भएको देखिन्छ । आफ्नो त्यस अवस्थाको स्मरण गर्दा आफैँ लज्जित हुँदै अर्जुनले के सोचे होलान् भन्ने मनमा लाग्छ । यसै क्रममा अर्जुनले इन्द्रसामु उर्वशीको चातुर्य कलाको प्रशंसा गरेको देख्दा अर्जुन आफूप्रति

आकर्षित रहेछन् भन्ने मनमा पर्दा र यौनेच्छाले आतुर हुँदा व्यक्त कथनमा रतिभाव यसरी उद्रेकको अवस्थामा पुगेको देखिन्छ-

पख पख रजनी मधुमय सजनी
हेर न मेरो सिंगार,
अपूर्ण छ कि थपिचौ, थपिचौ,
ल्याउन उसका मनमा ज्वार
के भो ? उर्वशी ! जान्छु कतातिर
जहाँ मेरो आराध्य
उसकै पूजा, उसकै अर्चन
मेरो जीवनको साध्य । (२/२७)

आफ्नो जीवनको मूल प्राप्ति अर्जुनलाई मान्ने उर्वशीका कथन कामातुर युवतीको भोगेच्छामा आधारित भएकाले यहाँ रतिभाव उद्रेकको अवस्थामा पुगेको पाइन्छ ।

उर्वशी आफ्ना जन्मजन्मका पुण्यसँग बल, माया गर्ने, छल र अर्जुनलाई आफ्नो पार्ने मोहन जादू भरिदिन आग्रह गर्दछिन् । बैसले उन्मत्त उर्वशी आफूलाई देखा कसले नाउँ भन्ला त्यहीमाथि बिचरा अर्जुन मलाई पाउँदा कति खुसी होलान् भन्ने दृढ विश्वास व्यक्त गरेका प्रसङ्गमा विप्रलम्भ रतिभाव उद्बुद्ध भएको पाइन्छ । यसै क्रममा अर्जुनले मान्ने हुन् कि होइनन् भन्ने जस्ता मानसिक आरोह-अवरोहको चित्रणबाट उनका मनमा अन्तर्द्वन्द्वको ओइरो लागे पनि आफ्नो अभीष्ट प्राप्तिका लागि अर्जुनको शयनकक्षमा पुगिन्छन् । यी अवस्थामा रतिभाव जागृतिकै क्रममा रहेको देखिन्छ । यो सन्दर्भ अर्जुनको शयनागारमा पुगेर यौनानन्द पूरा गर्न आग्रह गर्दाका प्रसङ्गभरि नै रहेको पाइन्छ । काव्यका तेस्रो र चौथो सर्गभरि नै यौनजन्य भोक मेटाउन अनेक प्रयत्नमा लागेकी उर्वशी अर्जुनलाई जीवनका समस्त आनन्द वा सुधा प्रेमबाटै प्राप्त हुन्छ र जीवन पावन बन्छ भन्ने सुभाउँदै आलिङ्गनमा बाँधिन उताउली बन्छिन् । यसै गरी सुतेका अर्जुन नउठेको देखेर उनी तिमी हृदयविहीन हौ कि या रोगी छौ कि किन यस्तो सुअवसरको सदुपयोग गर्न उत्साहित नभएको, के तिमी निष्प्राण त होइनौ भन्ने प्रश्नमाथि प्रश्न गर्छिन् । जीवनको क्षणभङ्गुरतासम्बन्धी आफ्ना दृष्टिकोण सम्भाउँदै व्यक्त उर्वशीका कथनमा अध्यात्मचेतका साथै प्रेम/रतिलाई जीवनको सर्वोत्तम सार मान्ने जीवनदर्शन प्रस्तुत भएकाले पनि उनका बनाइ रतिरागमा केन्द्रित छन् । शयनकक्षमा अर्धनिद्रित अवस्थामा रहेका अर्जुनसामु अर्धनग्न उर्वशी आएर आफूमाथि भोग गर्न नाना तरहेले आग्रह गरेका कुरा सुनिरहन्छन् । यस अवस्थामा त्याग र संयममा कटिबद्ध अर्जुन पनि उर्वशीको आग्रह एवं रूप र सौन्दर्यबाट अन्तराकर्षित हुन्छन् । अर्जुनमा एकातिर उर्वशीको हात समाउने मन छ भने अर्कातिर आफ्नो साध्य अर्कै भएकाले भोगविलास गम्भीर विषपान गरेसरह घातक सिद्ध हुन्छ भन्ने मानसिक द्वन्द्व सिर्जना भएको अवस्थामा अभिव्यक्त कथनहरूमा रति स्थायीभाव जागृत भएको देखिन्छ, जस्तै-

मन हुन्छ उठी हात समाउन
अर्को भन्दछ- हैन
सुधा-पान छ, गरल-असर छ
शान्ति-अशान्ति दोभानमहाँ
मनको नाउ छ ढलपल,
छाडूँ, पक्कूँ विचको द्वन्द्व
हृदय छ अलमल अलमल । (४/४३)

यस सम्बन्धमा महादेव अवस्थीले अवचेतन मन उर्वशीका बैस र सौन्दर्यको उपभोगका निम्ति अर्जुनलाई उत्प्रेरित गर्दछ, तर चेतन मनचाहिँ रसरङ्गलाई क्षणिक सुख र दीर्घकालिक गरलपान ठान्दै अर्जुनलाई पथविचलित नभई महान् ध्येयप्राप्तिका साधनापथमा प्रयाणरत रहन उत्प्रेरित गर्दछ, भन्ने उल्लेख गरेका छन् (अवस्थी, २०६४, पृ. १९१)। अर्जुनका मनमा सुषुप्त कामवासना एवं सचेत तथा संयमित कर्तव्यनिष्ठता जस्ता दुई विचारका विच अन्तर्द्वन्द्व सिर्जना भएको देखिन्छ। दिव्याङ्गना उर्वशी आफ्नो यौनजन्य तृप्तिका लागि अर्जुनसामु अनेक आग्रह गरिरहन्छिन्। यी सबै प्रसङ्गमा रतिभाव उल्लसित-जागृत-उद्दीपित-उद्बुद्धिकै अवस्थामा रहँदारहँदै अर्जुनले 'इन्द्रियरूपी घोडा भोगी भोगी बन्नु छ इन्द्रियविजयी' (श्लेष, पृ ५८) भन्दै उर्वशीको आग्रहलाई अस्वीकार गर्छन् र अप्रत्याशित रूपमा उर्वशीलाई 'आमा' शब्दबाट सम्बोधन गर्छन्। तत्पश्चात् उनका आग्रहलाई अस्वीकार गर्दा उर्वशीमा क्रोधभाव उद्दीप्त हुन्छ साथै रति स्थायीभाव पूर्ण विकसित हुन नपाउँदै एकाएक क्रोध स्थायीभावमा मोडिन पुगेको छ। यसरी काव्यको आरम्भदेखि निकै लहरिएको रतिभाव रसरूपमा परिणत नहुँदै क्रोध स्थायीभावमा मोडिन पुग्दा रतिभाव स्थायीभावकै अवस्थामा रही भावसन्धि हुन पुगेको पाइन्छ।

(ख) क्रोध स्थायीभाव

काव्यको पहिलो सर्गबाट सुरु भएको नायिकाका यौनेच्छा तथा भोगेच्छाको आनन्द प्राप्तिका प्रयासहरू पाँचौँ सर्गसम्म लम्बिएका छन्। त्यागी-संयमी-कर्तव्यनिष्ठ अर्जुन आफ्नो मुख्य लक्ष्यमा बाधा उत्पन्न नहोस् भन्ने भित्री अभिप्रायले उर्वशीलाई 'आमा' शब्दले सम्बोधन गर्छन्। अर्जुनको यही 'आमा' शब्द सुनेर उर्वशी अत्यन्त विस्मित बन्छिन्। आफ्नो रूप, सौन्दर्यबाट इतिहासमा कयौँ तपस्वीको तपस्या भङ्ग भएको अनुभव बटुलेकी उर्वशीको भोगेच्छासम्बन्धी प्रस्ताव अस्वीकार एवं आमा शब्दबाट सम्बोधन गरिनुले उनमा क्रोध स्थायीभाव उद्बुद्ध भएको छ। अत्यन्त क्रोधका कारण उनी अर्जुनलाई नपुसक भए भन्ने श्राप दिन्छिन्। यस प्रसङ्गमा क्रोध स्थायीभाव यसरी उद्रेकको अवस्थामा पुगेको देखिन्छ-

द्वार थुनेर विरालोलाई
चुट्टा आफैँमाथि-
आइलागेभैं, अर्जुनप्रति
अब उनको रिस आँधी । (६/६१)

जस्तो तिमिले व्यवहार गर्‍यो
त्यस्तै होस् तिमिलाई,
यति नै तिम्रो पौरखलाई
जान्छु म सरापी । (६/६२)

भोगानन्द प्राप्त गर्ने अभिलाषा पूर्ण नहुँदा अप्रत्याशित क्षुब्ध बनेकी उर्वशीले अर्जुनलाई श्राप दिनेसम्मका अवस्थाको चित्रणमा क्रोधभाव उद्दीप्त भई पहिलो रति स्थायीभाव क्रोधभावतिर मोडिएर सन्धि भएको हो । आफ्नो रूप र सौन्दर्यबाट देव, महान्भन्दा महान् ऋषि, महर्षि, सम्राट् आदिलाई आफ्नो वशमा पारेर तप र चयन भङ्ग गराउन सफल र निपुण उर्वशी अर्जुनलाई वशमा पार्न असफल हुन्छिन् । आफ्ना यौनेच्छामा परेको तुषारापात एवं अपमानबाट इन्तु न चिन्तु बनेकी उनी रिसले आगो हुँदै अर्जुनलाई नपुंसक हुनु परोस् भन्ने श्राप दिएर शयनागारबाट बाहिरिन्छिन् । यसरी अर्जुनले त्याग र संयमका मार्गमा दृढ रही आफ्ना इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गरेको प्रसङ्गमा पुगेर काव्यको मूल कथावस्तु पूर्ण भएको छ ।

(ग) शम स्थायीभाव

काव्यको मुख्य कथावस्तु सकिएपछि कविले 'उपसंहार' शीर्षकीय उपदेशात्मक खण्ड थपेर निराश उर्वशीलाई सान्त्वना दिएका छन् । भोगानन्दको प्रबल इच्छा पूर्ति गराउन असफल हुँदा विह्वल बनेकी उर्वशीलाई आफ्ना प्रत्याशा सफल नहुँदैमा बिलौना गर्न नहुने, एउटा इच्छा पूर्ण नहुँदैमा हताश नभई कर्ममार्गमा लागि रहे अर्जुनप्राप्ति जस्ता अनेकौँ लक्ष्य प्राप्त हुने ज्ञान प्रदान गरेका छन् । कविका सान्त्वनायुक्त कथनहरूमा गीताको निष्काम कर्मवादी दर्शन मुखरित भएकाले शान्तरसको स्थायीभाव शम जागृत भएको छ । आफ्ना इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गरेर निष्काम कर्मतिर अग्रसर रहेमा लक्ष्यप्राप्ति हुन्छ, भन्ने वैचारिक निष्कर्ष प्रवाहित हुँदा शमभाव यसरी उद्दीप्त भएको छ-

मेट मेट सब बाङ्गा तेर्सो
मनका ती कोर्कार
शुद्ध र निर्मल मन यो नभई
पाउन्नौ तिमि सार
उर्वशीसम्म मिल्छन् छुट्छन्
कैयन् यस्ता अर्जुन
भन लौ यो नै हो त तिमिले
खोजिरहेको चिरधन ?
एक घडी पनि छ यहाँ यथेष्ट
पाउन तिम्रो मुक्ति,
अर्जुन पाउनुको सागर नै
सामु छ तिम्रो निम्ति । (उपसंहार, ७२)

यसरी प्रस्तुत खण्डकाव्यमा आरम्भदेखि जागृत रति स्थायीभाव पूर्ण विकसित नहुँदै बिचमै क्रोध स्थायीभावतिर मोडिनु र अन्त्यमा दुवै स्थायीभाव शम स्थायीभावसँग जोडिँदा रति, क्रोध तथा शमभावको सन्धि भएको देखिन्छ। यस सम्बन्धमा महादेव अवस्थीले उर्वशी खण्डकाव्यमा रति, क्रोध तथा शम स्थायीभावको सन्धि वा गाँठो कसिन पुगेको छ। यसै भावसन्धिको कसिलोपनाले गर्दा प्रस्तुत खण्डकाव्यको प्रबन्धात्मक भावविधान प्रभावकारी बनेको छ भनेका छन् (अवस्थी, २०६४, पृ. १९३)।

यसरी काव्यमा प्रयुक्त स्थायी भावहरू रति, क्रोध तथा शममध्ये कुनै पनि एक भावको परिपूर्ण विकास नभएकाले रसावस्थामा पुग्न नसकेको देखिन्छ। यसका घटना तथा प्रसङ्गानुसार जागृत-उद्दीप्त-उद्रेक अवस्थामै सीमित रति, क्रोध तथा शम स्थायीभावकै रूपमा रहेका र यी तीनओटै भावको सन्धि भएकाले उर्वशी खण्डकाव्य भावसन्धिका आलोकमा उत्कृष्ट कृति बनेको देखिन्छ।

स्वर्गलोकमा दानवहरूले आक्रमण गरी देवताहरूलाई दुःख दिएपछि बोलाइएका अर्जुनले युद्ध गरी दानवहरूलाई परास्त गरेको उपलक्ष्यमा आयोजित विजयोत्सवमा नृत्यका लागि खटिएकी उर्वशी वीर अर्जुनबाट आकर्षित हुँदै यौनेच्छा प्रकट गर्छिन् तर संयमी अर्जुनले अस्वीकार गर्दा श्राप दिएको कथावस्तु यसमा समेटिएको छ। इच्छापूर्ति नहुँदा क्रुद्ध उर्वशीलाई कविले कर्ममार्गमा निरन्तर लागिरहे महान् लक्ष्यप्राप्ति हुन्छ भन्ने उपदेश दिएको प्रसङ्गमा काव्य टुङ्गिएको छ। यही कथावस्तुभित्र भोग र त्याग एवं संयमलाई लिएर घनीभूत रूपमा बाह्य तथा आन्तरिक द्वन्द्वको संयोजन गरिएको छ। यसबाट भोगभन्दा त्याग तथा संयमलाई अङ्गीकार गर्नुपर्ने विचार प्रस्तुत भएको सन्दर्भमा रति, क्रोध तथा शम स्थायीभाव प्रसङ्गानुसार उद्बुद्ध भएका छन्। यिनमा रतिभाव क्रोधभावतिर मोडिनुका साथै अन्त्यमा कविद्वारा व्यक्त सहानुभूतिपूर्ण कथनमा शम स्थायीभाव उद्दीप्त हुन पुग्दा अगाडिका दुई भाव पनि शममै जोडिएर भावसन्धि भएको छ।

प्रस्तुत काव्यमा नायिका उर्वशी र नायक अर्जुन गरी दुई प्रमुख पात्र प्रयुक्त छन्। नायक हस्तिनापुरका राजा पाण्डुका पुत्र हुन् भने नायिका उर्वशी स्वर्गकी अप्सरा हुन्। काव्यमा यिनै दुई पात्र क्रमशः उर्वशीको कामेच्छा र अर्जुनको इन्द्रियनिग्रहसँग सम्बन्धित विषयका विस्तारका क्रममा विभिन्न घटना घटित छन्। अर्जुनको चरित्रबाट इन्द्रियको आवेग र मनका भोगेच्छालाई दमन गरी विजय प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने विचार प्रसारित छ। उर्वशीको चरित्रबाट कामातुर नारीका यौनेच्छामूलक आग्रह र जीवनको क्षणभङ्गुरतालाई बुझेर भोग्य वस्तुको भोग गरिहाल्नु पर्ने विचार व्यक्त गरिएको छ। यहाँ नायकको योगसम्बन्धी विचार र नायिकाको भोगवादी विचार प्रस्तुत भएकाले आन्तरिक एवं बाह्य द्वन्द्वको निर्माण भई रति, क्रोध तथा शम स्थायीभावहरू जागृत भएका छन्। अर्जुनको चरित्रबाट रतिभाव तथा नायिकामा क्रोधभाव उद्दीप्त हुनुका साथै कविका कथनले शमभावको निर्माण भएको पाइन्छ। यी स्थायीभाव काव्यको अन्त्यमा सन्धि हुँदा कृतिले भावसन्धिगत उच्चता प्राप्त गरेको छ। अतः काव्यमा विभिन्न भावलाई जागृत-उद्दीप्त एवं उद्बुद्धिका अवस्थामा पुऱ्याउन पात्रविधान सफल देखिन्छ।

परिवेशका रूपमा प्रस्तुत काव्यमा अलौकिक स्वर्गको इन्द्रसभा, नन्दनवन, पाण्डवहरूको वनवासको चित्रणबाट धर्तीदेखि स्वर्गसम्मलाई स्थानिक परिवेशमा समेटिएको छ। कालिक रूपमा महाभारतकालीन परिवेशको चित्रण हुनुले द्वापर युगदेखि नेपालको राणाकालसम्मलाई प्रयोग गरिएको पाइन्छ। दैनिक

गतिचक्रका आधारमा यसको परिवेश एकरातको समय प्रयुक्त छ । यसरी परिवेशविधानको कुशल प्रयोगले पनि रति, क्रोध तथा शमभावका बिच सन्धि गराउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

प्रस्तुत काव्यमा अर्जुन र उर्वशीका बिच घटेको सानो प्रसङ्गबाट आन्तरिक तथा बाह्य द्वन्द्वको सिर्जना गर्दै मानवीय जीवनका भोग एवं संयमलाई मूल विषय बनाइएको छ । महान् उद्देश्यप्राप्तिका लागि इन्द्रियका आवेगमाथि नियन्त्रण गर्नुपर्ने विचार नै काव्यको मुख्य भाव वा विचारका रूपमा प्रस्तुत भएको छ । महादेव अवस्थीले विषयवस्तुका भोगेच्छा र कर्तव्यनिष्ठामा जीवनमा राखिने प्रत्याशा र प्रत्याशामाथि गरिने कुठाराघातको भित्री अर्थ झल्काई आखिर अप्राप्ति वा विफलताबाट निराश नभई प्राप्ति/लक्ष्यप्राप्ति वा सफलताप्राप्तिका निम्ति कर्ममार्गमा लागि रहनुपर्छ, भन्ने वैचारिक निष्कर्ष स्थापित गरिएको छ भन्ने उल्लेख गरेका छन् (अवस्थी, २०६४, पृ. १८९) । आत्मसंयमी बनेर कर्ममार्गमा लागि रहँदा अवश्य लक्ष्यप्राप्ति हुन्छ, भन्ने गीतादर्शनबाट अनुप्राणित कर्मयोगलाई काव्यमा वैचारिक निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएकाले रति, क्रोध तथा शम स्थायीभावका बिच सन्धिको अवस्था सिर्जना भएको छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा विषम मात्रा छन्दका सुन्दर पद्यको प्रयोग गरी विभिन्न भावलाई जागृत गराइएको छ । विभिन्न प्राकृतिक एवं पौराणिक बिम्ब तथा प्रतीक र अनुप्रास आदि शब्दालङ्कारका साथै उत्प्रेक्षा, रूपक, उपमा, अतिशयोक्ति, सन्देह आदि अर्थालङ्कारको कुशल संयोजनले विषयवस्तु प्रभावकारी बनेको छ । वैदर्भी रीति र माधुर्य गुणयुक्त पदसंयोजनका कारण भावसन्धिको निर्माणमा सहयोग मिलेको पाइन्छ । तत्सम, तद्भव तथा आगन्तुक शब्दको विन्यास, छोटो छरिता परिष्कृत शब्दको प्रयोग जस्ता कौशलबाट भाषाशैली सरल र सरस बनेको छ । स्वच्छन्दतावादी भावभिन्न प्रकृतिप्रेम, जीवनवादी-कर्मवादी चिन्तन एवं विधागत तत्त्वको कुशल संयोजनका कारण विभिन्न भाव निर्माणमा महत्त्वपूर्ण सहयोग मिलेको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

भावसन्धिका दृष्टिले उर्वशी खण्डकाव्य उत्कृष्ट कृति हो । काव्यको कथावस्तुले वहन गरेको भोग तथा त्याग/संयमसम्बन्धी दृष्टिकोण तथा कर्मवादी चिन्तन प्रस्तुत गर्ने क्रममा विभिन्न भाव जागृत भएका छन् । भावाभिव्यक्तिमा काव्यको कथावस्तुले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । रति स्थायीभाव पहिलो सर्गदेखि पाँचौँ सर्गसम्मका अर्जुनप्रति आकृष्ट उर्वशीका भोगेच्छा तृप्तिका लागि गरिएका आग्रह एवं अनुनय-विनयका सारा प्रसङ्गमा निरन्तर उद्दीप्त भएको छ । क्षणिक भोगविलासमा भुलनुभन्दा इन्द्रियनिग्रह गरी आत्मसंयमका साथ त्यागको मार्गमा लाग्नुपर्छ भन्ने अर्जुनबाट उर्वशीका भोगजन्य प्रस्तावको अस्वीकार गरेको प्रसङ्गमा पुग्दा क्रोधभाव उद्दीप्त भई रतिभाव पनि क्रोधभावमै सम्मिलित भएको छ । कथावस्तुमा देखिएका आरोह-अवरोहबाट सिर्जित विविध द्वन्द्वका कारण अन्त्यमा कविका सहानुभूतिमूलक कथनबाट शमभावको जागृतिपश्चात् अधिल्ला दुई भावमै मोडिएर भावसन्धि हुन पुगेको छ । काव्यमा मुख्य तीन भावको जागृतिमा खण्डकाव्यतत्त्व र रसतत्त्वले प्रसङ्गानुसार उपकारकको भूमिका निर्वाह गरे पनि कथावस्तुले एउटा सन्दर्भ पूरा नगर्दै अर्को मोड लिँदै अर्को सन्दर्भको सिर्जना भई प्रभावित भएकोले स्थायीभाव आफैँ रसरूपमा नपुगेको पाइन्छ । काव्यका घटना तथा प्रसङ्गले तीनओटा मोड लिएकाले यसमा प्रयुक्त कुनै पनि स्थायीभाव रसको परिपाकपूर्ण अभिव्यक्तिको तहमा पुग्न नसकेको अवस्थामा

भावसन्धिको सौन्दर्य भल्कन पुगेको तथ्यलाई उदाहरणद्वारा पुष्टि गरिएको छ । अतः उर्वशी खण्डकाव्य भावसन्धिका आलोकमा परिपुष्ट रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५०), *पूर्वीय समालोचना-सिद्धान्त*, पाँचौँ संस्क., काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- अवस्थी, महादेव (२०६४), *आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श*, काठमाडौँ : इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६२), *केही रचना : केही विवेचना*, दोस्रो संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- उपाध्याय, बलदेव, (सन् २००१), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*. पुनर्मु., वाराणसी : शारदा निकेतन ।
- नगेन्द्र (सन् २००१), *रस-सिद्धान्त*, नयाँ दिल्ली : नेशनल पब्लिशिङ हाउस ।
- अभिनवगुप्त (२०५२), *नाट्यशास्त्रम्*, व्या., बाबुलाल शुक्ल, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।
- भरत, (२०६७), *नाट्यशास्त्र*, सम्पा., बाबुलाल शुक्ल, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
- मिश्र, जयमन्त (सन् २०१५), *काव्यात्म-मीमांसा*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
- विश्वनाथ (सन् २०१३), *साहित्यदर्पण*, सम्पा., सत्यव्रतसिंह, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
- शर्मा, सोमनाथ (२०५८), *साहित्य प्रदीप*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- श्रेष्ठ, सिद्धिचरण (२०७८), *उर्वशी*, दसौँ संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- सहाय, हीरा (सन् १९७३), *भारतीय साहित्यशास्त्र कोश*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रंथ अकादमी ।